

УДК: 82 – 1 / - 9

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.74

Сопонова А.

К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ СЫПАЙЫ СӨЗДӨР

Кыскача мазмуну

Эвфемизм грек тилинен алынып, “сылык сүйлөө” маанисин билдирет. Сылык сүйлөө – адамдын ажарын ачып, анын интеллекттик деңгээлин, баарлашуу маданиятын чагылдырат. Сүйлөө кебинде эвфемизмдер кенен чөйрөдө: көркөм тексттерде, эл алдына чыгып сүйлөөдө, саясатта жана күндөлүк турмушта колдонулат. Кебизде колдонууга бир аз одонороок, кулакка жагымсыз угулган сөздөрдү ылайык келген сөздөр менен алмаштырып, оюбузду сылыгыраак, жакшыраак, ылайыктуураак билдирүүгө аракет жасайбыз. Негизинен эвфемизмдер тилдик көрүнүш катары байыркы мезгилден бери колдонулуп, кишинин айтууга дити барбаган орой, оор, ачуу сөздөрдү айтуудан сактаган тилдик каражат болуп эсептелет. Айтылуучу ойду сылык, жумшак жеткирүүгө өбөлгө түзүп, кептин эмоционалдуулугун жана эстетикалык жагын камсыз кылат. Элибиз сөздүн өз касиети, баркы, наркы болот деп, сөзгө өтө этияттык менен мамиле жасашкан.

Түйүндүү сөздөр: эвфемизм, көркөм чыгарма, каармандар, эмоция, философия, фразеология

Сопонова А.

Международный университет
имени К. Ш. Токтомаматова

ЭВФЕМИЗМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ Ч. АЙТМАТОВА

Аннотация:

Эвфемизм происходит от греческого языка и означает «говорить вежливо». Вежливая речь раскрывает личность человека, отражает его интеллектуальный уровень и культуру общения. В речи эвфемизмы используются в самых разных сферах жизни: художественных текстах, публичных выступлениях, политике и быту. Мы часто пытаемся выразить свои мысли вежливее, лучше и уместнее, заменяя чуть более грубые и неприятные для слуха слова подходящими словами. В целом эвфемизмы использовались с древних времен как языковое явление и считаются языковым средством для предотвращения произнесения людьми грубых, резких и горьких слов, которые они не хотят говорить. Они способствуют вежливому и мягкому изложению высказываемой мысли, обеспечивают эмоциональность и эстетическую сторону речи. Наш народ очень осторожно относился к словам, полагая, что слова имеют свои свойства и ценность.

Ключевые слова: эвфемизм, произведение искусства, персонажи, эмоция, философия, фразеология.

Soponova A.

International University
named after K. Sh. Toktomamatov

EUPHEMISMS IN THE WORKS OF CH. AITMATOV

Abstract

Euphemism is derived from the Greek language and means ‘to speak politely’. Polite speech reveals a person’s personality and reflects his or her intellectual level and communication culture. In speech euphemisms are used in a wide range of areas: literary texts, public speaking, politics and everyday life. We often try to express our thoughts more politely, better, and more appropriately by replacing words that are a little rougher and more unpleasant to the ears with suitable words. In general, euphemisms have been used since ancient times as a linguistic phenomenon, and are considered a linguistic means to prevent people from saying rude, harsh, and bitter words that they do not want to say. It contributes to polite and soft delivery of the spoken thought, provides emotionality and aesthetic side of the speech. Our people treated words very cautiously, believing that words have their own properties and value.

Keywords: euphemism, artwork, characters, emotion, philosophy, phraseology.

Кенеш Жусупов тарабынан түзүлгөн “Кыргыздар” аттуу тарыхый китептин 4-томунун 578-бетинде: “Кулакка жаман угулуучу одоно сөздөрдү мүмкүндүктүн барынча сылыктатып айтат. Маселен: өлдү дегенди каза болду, пендечилик кылды, көз жумду, дүйнөдөн өттү, көзү өттү, ээсине берди... сыяктуулар менен айтат. Ооруп калса, тумоолоп калды, сактыгы жок, бейтап болуп калды, кичик бала болсо чырмыктап калды, чикерттеп калды деген сыяктуулар менен айтат”. [8,578-б.] Кептин чынында да кыргыздарда бир эле “өлдү” сөзүнүн каза болду, көз жумду, ичер суусу түгөндү, кош айтышты, ааламдан өттү, ээсине тапшырдык, жылдызы өчтү, чарчап калды, сапары карыды, тили байланды, тилден калды, а дүйнө салды, колдон учту деген сыяктуу бир нече варианттары бар. Тилде канчалык эвфемизмдер көп колдонулса, калктын ички маданияты ошончолук жогорулайт. Анткени эвфемизмдер элдин жашоо турмушу, күндөлүк кеби, башкача айтканда, ички маданияты менен тыгыз байланышта болот.

Кыргыздар ыймандуу, адептүү өсүүнү ата-бабадан бери аздектеп келген. Мурунтан эле бирдемелерди жактырбоодо, терс көрүнүштөрдү сезсе, аны жымсалдап жумшак сөз менен айтып жеткиришкен. Күнүмдүк жашоодо да ар кандай чөйрөдө, кырдаалда бири-бирибиз менен мамиле түзөбүз.

Элдик лексиканын бөтөнчөлүгүн, улуттук көрөңгөнү ачып берүүдө чыгармачыл жазуучулардын орду чоң. Элдик бейнени ачып берүүдө жазуучунун чыгармачылык казынасы зор табылга болуп эсептелет. Ошондой казына ээсинин бири – Ч.Айтматов. Анын чыгармаларына көз кырын салып көрөлү. Гениалдуу, философ жазуучубуз Ч.Айтматовдун ар бир чыгармасы тилдик каражаттарды колдонуу өзгөчөлүгү менен айырмаланат. Ошол чыгармаларда берилген көркөм сөз каражаттарынын ичинен эвфемизмдерди бөлүп алып, аны төмөндөгүдөй топко бөлүштүрдүк.

1. Фразеологиялык эвфемизмдер

Оозеки кепте (сүйлөшүүдө) же жазуу түрүндө болобу фразеологизмдер кепте арбын жолугат. Чындыгында, бул сөздөрдүн бир негизи бар, алар (фразеологизмдер) жөн жерден эле жарала койбойт. Мында айтылуучу туюнтманын мааниси өзүнүн курамындагы сөздөргө

байланышпайт, бирок кепте кошумча өтмө маанини пайда кылып, образдуулукту жаратат. Башкача айтканда, алардын тутумундагы компоненттеринин алгачкы маанилери сакталбай, тике мааниде эмес, өтмө маанидеги түшүнүк пайда болот. Бир караган адамга жөнөкөй кадыресе эле сөздөрдөн куралган сөз айкашы сыяктуу көрүнгөнү менен ошол сөз айкашы аркылуу туюндурулган нерсе же түшүнүк кандайдыр бир деңгээлде берилүүчү ойду элестүү, образдуу кылып чагылдырат. Мисалы, тили менен буудай куруу, бутун колуна кармап чуркоо, коендун сүрөтүн тартып кетүү, кулагына лапша илүү деген фразеологизмдерди түз маанисинде колдонсок көп сүйлөйт, тез барып кел, качып кетти, калп айтты сыяктуу маанилерди билебиз, бирок бул сөздөрдө образдуулук жок. Туруктуу сөз айкашынын же фразеологизмдердин өзгөчөлүгү анын элестүү, жандуу берилишинде. Төмөндө фразеологиялык эвфемизмдерди компоненттери боюнча бөлүштүрүп көрүүнү эп көрдүк.

а) компоненттери “көз” сөзү менен байланышкан фразеологиялык эвфемизмдер

1) Компоненти «көз» сөзү менен байланышкан фразеологиялык эвфемизмдердин көп маанилүүлүгү

Сөздөрдүн көп маанилүүлүгү кыргыз тилинде байма-бай кездешкен көрүштөрдүн бири, тагыраак айтканда, бир сөздүн негизги маанисинин кошумча жаңы мааниге ээ болушу. Жашоодогу тынымсыз өзгөрүүлөр, жаңылануулар тилге жаңы түшүнүктөрдү пайда кылат. Мунун негизинде бир сөздүн кошумча маанилери жаралат. Көп маанилүүлүк деген түшүнүк – бир эле сөздүн негизги маанисинин кошумча жаңы маанилер аркылуу бутакталышы, салааланышы, башкача айтканда, бир эле сөздүн бир канча маанилерди туюндурушу, негизги маани аркылуу жаңы маанилердин пайда болушу. Алардагы негизги маани менен кошумча жаңы маани семантикалык жактан өз ара байланышта болот [А.Сапарбаев, 49-бет].

Төмөндө берилген сүйлөмдөрдө кездешкен фразеологиялык эвфемизмдердин полисемиялык маанилерине токтолуп өтөлү: 1. Жадегенде жайкысын балдарды жиберип алып тургудай болсокчу. Кимге жиберебиз? Ата-энелерибиздин көзү өтүп кетти. [1:135-б] 2. Өзү Псковдун жакасында турган бир дьякондун баласы экен, атасынын көзү өткөн соң, чиркөө кишинин тири карак уулу катары бааланып, диний окууга кирген экен. [7:42-б] 3. Көзү өткөн улуу кишинин жер үстүндө орду толбой, жаратылыш арман күүсүн бороонго берип, өксүгөнүн ышкырған шамалга берип, ичи ачышканын чоктой тийген аязга берип жарга урунуп, ташка урунуп эч бир тынчтана албай чамына берди. [4:366-б] . Келсе-келбесе да Казангаптын көзү өткөнүн билип калышсын. [1:24-б]

Мисалдарда берилген көзү өткөн деген сөздүн маанисине токтолуп көрөлү. Кыргыз тилинин сөздүгүндө көзү өтүү 1. Кадала кароо, тиктөө, тигиле кароо, кызыгуу. 2. Каза табуу, өлүү, көз жумуу деп берилген. [КТС, 46-б.] Албетте, экинчи мааниси баарыбызга маалым. Ал эми көзү өтүү деген эвфемисттик фразеологизминин полисемиялык маанисине токтолуп өтөлү.

Көзү өтүү. 1. Кандайдыр бир нерсени каалоо, үмүттөнүү. Илмейген арык, куба жүздүү

бала бир кесим нандан көзү өтүп, үмүттөнүп улам-улам карай берди. 2. Эңсөө, кандайдыр бир нерсени күсөө же самоо. Деңиз үстүндө бир канча күн жүргөндүктөн көк жээк көздөн өттү го, чиркин.3. Өткөн күндү, бир нерсени эстөө. Балалыктын таттуу күндөрү тасма болуп көздөн өтүп турду. 4. Бир нерсени карап чыгуу. Гезит бетиндеги макалалар бир сыйра көздөн өттү. 5.Кимдир бирөөнү издөө. Көпчүлүктөн учуратып каламбы деп, ары-бери өткөндөрдү сыдыра көздөн өткөрүп турду. Мында көзү өтүү деген туруктуу сөз айкашы бир эле маанини бергени менен сүйлөмдүн маанисине карай ар башка түшүнүктү билдирип жатат.

Эми кийинки мисалды анализдеп көрөлү. Кечке жуук Мылгун мүргүй баштады. Сөздөн калды, көздөрүнүн оту өчтү. [2:550-6] 2. Акыры каган да көр пенденин бири экен, Өрдөс деген жерде ага да ажал жетти, көз жумду, сөөгү кай жерге коюлганын бир да жан билбеген боюнча бу дүйнөдөн кете берди. [6:482-6]Жаман жери Байымдын сыркоосу күчөгөндөн күчөдү, ыкшып эле жөтөлөт, дарты өпкөсүндө экен. Ысмайыл бешке чыкканда көз жумуп кете берди.[5:67-6] Жогоруда автор колдонгон фразеологиялык эвфемизмдердин өз алдынча турганда башка же болбосо полисемиялык мааниде колдонуларына күбө болуп эле жүрөбүз.

Сөздөн калуу1. Жеңилүү, унчукпай калуу. Ажаан немеге тенелгиси келбей бир сөздөн калды. 2. Оюн айтпай калуу. Өзүнүн тартынчаактыгынан улам камдап келаткан оюн айта албай сөздөн калды. 3. Уят болуу. Калп айтканы билинип калгандыктан, эми сүйлөбөс болуп сөздөн калды.

Көзүнүн оту өчүү1.Үмүтсүздөнүү. Ойлогону ишке ашпай негедир көзүнүн оту өчө түштү. 2. Адамдын жаш өзгөлүгүнө байланыштуу: Көзүнүн оту өчүп бараткан байбиче тааный албай, бир топко чейин улам-улам карай берди. 3.Ыңгайсыз абалда калуу. Орунсуз сүйлөп алган жигит көпчүлүктөн тайсалдап, ыңгайсыздана көзүнүн оту өчө түштү.

Көз жумуп кете берүү, көз жумуу1.Макул болуу, кандайдыр бир нерсеге ынануу. Кеткен чыгымына кайыл болуп, бүлөсүнүн амандыгын тилеп унчукпай көз жумуп койду.2. Билмексен, байкамаксан болуу. Көп сөздөн оолак, кулагым тынч болсун деп, атайылап эле көз жумуп койду.3. Кандайдыр бир ишти чала бүтүрүү. Анын көзүн жумуп жасаган ишинен кийин сөзсүз кайрадан карап чыгууга туура келет.

Бир сөз менен айтканда, фразеологизмдер – лексика-грамматикалык түзүлүшү боюнча туруктуу сөз айкаштары. Фразеологиялык эвфемизмдердин көп маанилүүлүктү жаратуусунун бирден бир себеби андагы сөздөр өтмө мааниде колдонулгандыгы жана маанилик жактан кайрадан уюшула алгандыгы. Окуялардын жүрүшүн баяндоодо, каармандардын ички туюмдарын, сезимдерин жеткире ачып берүүдө автор фразеологизмдердин бир нече варианттарын колдоно алган. Биз жогоруда сөз кылган компоненти “көз” сөзүн камтыган фразеологизмдер бир эле чыгармада, мисалы, “Дениз бойлой жорткон Ала Дөбөт” повестинде: көзгө сүртөр, көрөйүн деген көзү жок же көзү жайнап, көзү тойбос деген сыяктуу толук эмес синонимдиксөз айкаштары кездешет.

2) Компоненти “көз” сөзү менен байланышкан фразеологиялык эвфемизмдердин

синонимдештиги

Лексикологиялык бирдиктер сыяктуу эле фразеологиялык эвфемизмдер да маанилик жактан, текст же сүйлөмдө колдонулушу боюнча бири-бирине өз ара синонимдик катышта болот. Ага төмөнкү мисалдарды келтирсек болот: Көзүм тирүү турганда, ушул ыйык парзымдан кутулсам, өлсөм да арманым болбос эле. [4:396-б] Көзү барында жетип келе албаган күнөө менден. [3:6189-б] Мында көзүм тирүү турганда – көзү барында деген фразеологизмдер жашап турган учурда, тирүүчүлүктө деген маанини берип, бири-бирине синонимдеш боло алат. Ал эми жан берүү, көзү жумулуу деген сөз айкаштары аркылуу да синонимдик маани түзүлдү. 1) Өзүн өлүмгө берер алдында Эмрайин керемет жаңылык ачты: жан берип, көз жумганга чейин уулунда уланыш үчүн ал өмүр бою ушул Эмрайин болуп жашап келген тура. [2:573-б] 2. Бирок, көзүм жумулуп кетсе айтаар керээзимди айтып жетише албай, өзүм менен кошо көр астына ала кетемби деп, аябай жүрөгүм түштү. [4:395-б] 3. Ушул бойдон көзүм жумулуп кетсе, өлсөм дедим. [4: 460-б] 4. Атамдын көзү жумула электе жетип калдым. [Гүлсарат] 5. Көзүң жумулуп баратканда да мурда өтүп кеткендерди кошо ойлоо керек. [4:375-б]

Бул мисалдарда белгиленген фразеологиялык эвфемизмдер грамма-тикалык жактан сүйлөмдүк курулушу боюнча айырмаланганы менен маа-ниси бирдей – тирүү учур, адамдын жаны бар кезди туюндуруп, синонимдик катмарды түздү.

Компоненти “көз” сөзү менен байланышкан фразеологиялык эвфемизм-дердин лексика-семантикасына токтолуп өтөлү. Биринчиден, көз адам баласынын дүйнөнү тааныткан башкача айтканда, көрүү органдарынын бири. “Көз” сөзү жазуу жана оозеки кебинде арбын колдонулуп, дээрлик кеп стилинин бир нечесинде оң жана терс маанисинде кездеше берет. Мисалы, 1. Көзү тирүүнүн өзү – тирүү. 2. Көзү жокто жамандоо – бейадептин белгиси. 3. Көз көрсөтүп келүүнү чечтим ж.б. Бул сүйлөмдөрдө “көз” – тирүүлүктүн белгиси, жандуу адам түшүнүгүн берген оң маани. Ал эми жогорку мисалдарда “көз” терс ой маанисинде берилди. Мисалы, көз жумган, көзү өткөн деген сөздөр тирүүлүктүн белгиси эмес. “Өлдү” сөзүнүн бир нече вариантта жылмаланып берилиши.

Мисалдарда “көзү өткөн” же “көз жумган” деген сыяктуу эвфемизмдер - сүйлөм тизмегинде колдонулуп, жок маанисин билдиргени менен логикалык жактан адам сезимин туюндурган өзүнчө кепке жумшагыраак же жымсал боек берген сөз каражаты.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Кылым карытар бир күн 4-том, –Б.: Бийиктик, 2008. 544 б.
2. Айтматов Ч. Деңиз бойлой жорткон Ала Дөбөт 3-том. –Б.: Бийиктик, 2008. 480 б.
3. Айтматов Ч. Гүлсарат 2-том.–Б.: Бийиктик, 2008.- 432 б.
4. Айтматов Ч. Саманчынын жолу 2-том.–Б.: Бийиктик, 2008.- 432 б.
5. Айтматов Ч. Бетме-бет 1-том.– Б.: Бийиктик, 2009. – 384 б.

6. Айтматов Ч. Чыңгызхандын ак булуту 4-том. – Б.: Бийиктик, 2008. –544 б.
7. Айтматов Ч. Кыямат 5-том, –Б.: Бийиктик, 2009. – 504 б.
8. Кыргыздар 4-том «Кыргызстан-Сорос» фонду. –Б., 1997.
9. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. –Б.: Кыргызстан-Сорос, 1997.
10. Текешева М.Б. «Денизбойлойжорткон Ала-Дөбөт» тарыхжанатагдыр. – БМУ жарчысы. № 1 (35) –Б., 2016.